

МЕТАФІЗИЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А.Д.Шишкова

(кандидат філологічних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статті здійснена спроба характеристики атрибутивних ознак метафізическої поезії в діахронному срезі в зв'язі з ключевими аспектами метафізики. Основне увагу зосереджується на вивченні особливостей метафізического тексту, виявленні в ньому тематических домінант і їх кореляції з общєфілософськими категоріями.

The article is an attempt to describe the features of metaphysical poetry viewed diachronically in connection with the key aspects of metaphysics. Much attention is given to the peculiarities of metaphysical text, its thematic dominants and their correlation with general philosophical categories.

Метафізична проблематика в художній літературі (як, власне, й у філософії) в науковому дискурсі радянської доби фактично не представлена в повноті й об'єктивності. Це зумовлено суворими регламентаціями панівного матеріалістичного світогляду як основи офіційної ідеології, що засадничо виключав існування метафізичного начала буття, а відтак і визнання метафізичних універсалій як об'єкта художнього осмислення та інтерпретації. Означені тенденції зумовлені також недостатністю методологічної бази аналізу цього явища внаслідок тривалого вилучення з духовної та наукової сфери надбань представників національної та європейської метафізичної філософії та літератури.

Ретроспективний погляд на історію філософсько-естетичної думки переконує, що метафізична проблематика превалює як сфера художніх осяянь у творчості багатьох українських письменників, функціонує як смисловий центр їхніх текстів. Національна література в своїй трансформації метафізичних реалій, занурюючись у європейське середовище, на кожному етапі свого розвитку розкривала себе як саморефлексія, викликана індивідуальними зусиллями багатьох українських письменників – від Д.Туптала й Л.Барановича до О.Стефановича й В.Стуса. Апелюючи до джерел філософської думки, можна стверджувати, що звернення до метафізичної проблематики є характерною рисою всієї європейської культури. Про це свідчать творчі та наукові пошуки Л.Барановича, Л.Карсавіна, А.Маковельського, Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, В.Соловйова, М.Федорова, П.Флоренського, Л.Шестова, В.Ерна, П.Юркевича.

Незважаючи на яскравий вияв метафізичного аспекту в художньо-філософському метатексті, увага науковців до зазначеної проблеми в сучасному літературознавстві поки що не адекватна до її справжньої значущості. Спеціальні публікації мають здебільшого епізодичний характер (винятками можуть бути праці Е.Корета, Т.Рязанцевої, Б.Скарги, Л.Ушкалова). Сьогодні все більше увиразнюється і сама проблема специфіки метафізичного тексту, й потреба її всебічного осмислення. Отже, актуальність заявленої у статті теми зумовлена необхідністю системно дослідити метафізичний вимір тексту на сучасних методологічних засадах. Метою статті є вивчення поетики метафізичного тексту, з'ясування динаміки переходу філософських універсалій у художньо-мистецькі.

Метафізичні універсалії як мікросегмент літературного тексту передбачають систематизацію існуючих дефініцій, специфічні засоби артикуляції, знакові форми розгортання світоглядно-естетичних ідей автора (літературної доби), своєрідні конститутивні мистецькі засоби, котрі формують дискурсивну метафізичну домінанту. Метафізичні тексти вимагають специфічного інтерпретаційного інструментарію, а відтак і понятійно-термінологічного апарату. Відповідно до своїх смислоцентрів, вони особливо придатні до таких філософських категорій, як час, вічність, душа, буття тощо. Сьогодні в науковій літературі ці світоглядні концепти називають ще «універсальними реаліями», «началами», «загальнолюдськими універсальними формулами» й под. Саме вони структурують тематичне коло метафізичної поезії, що «традиційно шукає вирішення «вічних питань» (1, 117).

Метафізична лірика становить у світовій літературі певну традицію, збагачену художніми здобутками в цій сфері таких авторів, як Дж.Донн, Дж.Герберт, Клівленд, Каулі, Ендрю Марвелл та ін. Самі поняття «метафізична поезія» та «метафізична школа» традиційно пов'язують з іменем Дж.Драйдена, котрий у XVII столітті позначив ним творчість англійських поетів кола Дж.Донна. Більшість дослідників говорять про умовність і неточність такої дефініції. Т.Еліот переконує, що в цих митців спостерігається «прагнення «насилено» поєднувати найрізномірніші ідеї, і що «кількість різномірного матеріалу, зорганізованого в єдність зусиллям поетичної думки, в їх поезії необмежена» (2, 43).

Якщо вести мову про найзагальніші характеристики метафізичної поезії (мотиви трагізму, релігійно-містичні, похмурі тональності, ускладненість змісту й форми), то вони притаманні творам англійського

письменника Дж.Донна (1572-1631). У своїх метафізичних поемах «Шлях душі» та «Анатомія світу» він порушував актуальні для його часу питання про способи пізнання буття, осягнення світу й Бога, тілесну й духовну природу людини тощо. Стрижневою в його художньо-філософській концепції була ідея світу як цілісного організму, його впорядкованості та ієрархічності, вершиною якої однозначно визнавався Творець. Саме Дж.Донн вповні реалізував теософську тезу про «Великий ланцюг буття», тобто органічний зв'язок живого та неживого в єдиному світоустрої. За Дж.Донном, у живому та неживому світі втілюється енергія Творця. Об'єктивне ж буття (Природа) в його концепції трактується як «God's Lieutenant» начало, що підпорядковується провидінню (долі, фатуму), яке, на думку письменника, відіграє суттєву роль у збереженні гармонійного світоустрою. Дж.Донну як основоположнику метафізичної школи поезії належать ідеї наближення душі людини до Творця через її «добродетельності» («virtue»), вчення про «ідеальну душу як квінтесенцію («elixir») світової душі (гармонії), розгортання думки св.Августина про злиття віри й розуму в процесі пізнання вищої істини (Бога). У метафізичних творах Дж.Донна відводиться особлива роль Вірі як фундаментальній універсалії, здатній входити в процес сприйняття чуттєвого світу й світу небесного. Гносеологічна концепція письменника не виключає ролі раціонального начала, однак пов'язується з метафізичним мисленням, стрижневою ідеєю якого вважається максимальне прагнення пізнати й прийняти замисел Творця. Аналогічні думки щодо ймовірності виникнення розумової віри висловлював і М.Довгалецький у своєму курсі «Поетики». На його думку, «особливих суперечностей між вірою і раціональним пізнанням немає, оскільки сам розум має божественну природу, а, отже, й здатність осягати таємниці землі й неба» (3, 45).

Щодо стильової специфіки творів поетів-метафізиків, то вони кореспондують із художньою парадигмою, заснованою на ірраціональному світовідчутті, що зумовлює розвиток умовного письма, свого роду «магічного реалізму». Репрезентанти метафізичної літератури структурують своєрідну художньо-образну модель буття, котра інтегрує видимий і невидимий світи.

Метафізична поезія еволюціонувала в своєму розвитку і в плані змісту, й у плані форми. Своєї кульмінації вона досягла в добу Бароко. Це пов'язано з тим, що смислотворчим центром метафізичних текстів, за всієї варіативності мотивів, образних знаків, репрезентації локальних проблем, емоційно-психологічних станів тощо, є ідеї утвердження духовного досвіду (людини, суспільства) та богоцентричності світу. Духовне ж начало конститує саме барокову літературу, зокрема, її провідну тенденцію до «універсальності, до всеохопливості» (Д.Чижевський). Ідеалом барокової літератури стало мистецтво осягання та одкровення, безпосередньо пов'язане з метафізикою. З погляду барокової людини, як зазначає А.Макаров, «кожне явище природи чи людського життя – це таємний знак, за яким прихована якась мудра думка, адресована Богом людині. Прочитати всі ці знаки, витлумачити їх і скласти ясне уявлення про сенс буття всього суцього покликане саме мистецтво» (4, 11). Метафізичні тексти реалізують ідею емблематичного осягнення світу. Вони зазвичай будуються на парадоксальних єдностях, серед яких основними бачаться «співвідношення вічного-тимчасового; взаємини одного-багатьох; загадкове сполучення душі й тіла (небесного й земного) у людській істоті» (5, 9).

Філософська поезія ХХ століття у своїй прив'язаності до метафізичних універсалій та відповідних формальних атрибутів значно вільніша, порівняно з бароковими текстами. Її представникам вдалось «передати роздуми й почуття у їхньому природному сенсі» (1, 127).

На сьогодні конститутивні риси аналізованого ліричного різновиду, його жанрові ознаки та інші структурні рівні тексту окреслено вельми розмито, без достатньої чіткості й виразності. Т.Еліот у праці «Поети-метафізики» з цього приводу підкреслював, що основна причина такої ситуації пов'язана насамперед з «проблемністю диференціації метафізичної поезії, складності узгодження поетичної картини світу з практикою метафізики» (2, 42). З'ясування семантичного наповнення поняття «метафізична поезія» неможливе, на нашу думку, без конкретизації та систематизації дефініції філософського поняття «метафізика». Енциклопедичні довідки подають таке його найзагальніше тлумачення: «Метафізика (від гр. «після фізики») – наука про надчуттєві принципи і начала буття» (6, 356). Відомий давньоукраїнський мислитель І.Гізель у праці «Метафізичний трактат» називає метафізикою «знання про надприродне» (7, 287).

Поняття «метафізика» не термінологічно, а предметно сягає Аристотеля. 14 його книг з «першої філософії» були зібрані в одному виданні під загальною назвою «ta meta ta physika», що в перекладі означає «те, що після фізики». Отже, йдеться про метафізику як про знання, котре перевищує її, переступає чуттєво-емпіричне, трансцендує з метою пізнання всього, що «взагалі є». За Аристотелем, «метафізика», з одного боку, є наукою про суще як суще, тобто всезагальне вчення про буття як сукупну науку, а з іншого – науку про божественну пра-основу всього суцього, відповідно вчення про Бога» (8, 13). Вслід за Аристотелем Фома Аквінський говорить про здатність метафізики проникати в першопричину всього суцього, в абсолютне буття Бога. Таким чином, для Фоми Аквінського метафізика отожднюється з «онто-теологією». Нове розуміння метафізики постає у філософії Нового часу. Так, Ф.Бекон чітко

розмежовує філософію на вчення про Бога, про природу, про людину. Х.Вольф систематизує уявлення про сутність метафізики та її об'єкт. В його концепції метафізика однозначно розділяється на «загальну метафізику» (онтологію) і «особливу метафізику», складовими якої вважається космологія (вчення про світ), психологія (вчення про душу), теологія (філософське вчення про Бога). Власне, подібний поділ філософії в загальних властивостях характерний і для сьогодення.

Сучасна аналітична філософія у багатьох моментах інтегрує елементи метафізичного мислення. В його основі – введене свого часу І.Кантом поняття «трансцендентного мислення», того, що перевершує емпіричне пізнання й існує як умова всього людського пізнання. Кантівські ідеї розвинув Ж.Маршаль та його послідовники (Лотц, Марк, Ранер та ін.). Трансцендентально-філософське мислення присутнє у феноменології Е.Гуссерля, в екзистенційній онтології його учня та послідовника М.Гайдеггера, центральною ідеєю філософської системи якого було відношення логосу до божественного. Філософія екзистенціалізму мала своїм джерелом «нову метафізику» (монодуалізм) російсько-українського філософа М.Грота, який у трактаті «Про душу» намагався об'єднати матерію й дух через поняття сили та енергії, підсилюючи в такий спосіб значення духовного начала в світі й у людині. Цю лінію «нової метафізики», що згодом обґрунтовуватиме моральні світоглядні засади розуміння свободи, у ХХ столітті продовжать і розвинуть Н.Абаньяно, Ж.Марітен, М.Шелер та ін.

Об'єктом метафізичного мислення віддавна й понині в найзагальніших і найістотніших рисах вважають трансцендентні ознаки буття: суще як таке є єдине, істинне й блага (*unum, verum, bonum*). Пізнання цих трансценденталій, пояснення таємничих зв'язків світового цілого визначає мету й завдання метафізики. В літературі ж це виявляється в утвердженні ідеї примату духовного над матеріальним, на тематичному ж рівні забезпечується розглядом «реалій особливого гатунку» (Дж.Сміт), котрі корелюють із відповідними загальнофілософськими категоріями: Віра, Бог, Час, Вічність, Любов, Смерть. Звідси – духовний потенціал метафізичних текстів, зумовлений моральною ідеєю Святого Письма. У зв'язку з цим варто знову звернутися до тих сенсів Біблії, що їх активно трактували богослови доби українського бароко. Йдеться найперше про універсалію Віри та містерію Боговтілення, яка «задля власного окреслення потребує щонайсубтельніших богословських універсалій та образів». Вона доволі повно й переконливо репрезентована Г.Сковородою як алегорія («*permutatio, sive inversion*») «духовного народження» (9, 27). Отже, метафізика стимулює мистецтво бачити в людині духовну істоту, безпосередньо причетну до «Духа Господня й духа світу» (Д.Ростовський). Сучасна польська дослідниця Б.Скарга переконує, що метафізика «робить нас чутливими до іншого виміру світу – світу, не обмеженого матеріальністю речей, світу цінностей» (10, 77).

Аристотель вважав об'єктом метафізичного атрибута всемогутнього Бога. Цю думку широко розгорнув І.Гізель. Найвищою природною метою людини вважав пізнання Бога (Істини) Г.Сковорода. Він, зокрема, стверджував, що людина не може вдовольнитись тільки тлінним. Саме з цієї причини філософ говорив про існування «третього світу» (поряд із двома іншими: «мікрокосмом» та «макрокосмом») – Біблії, яку він називав «символічним світом» (11, 45).

Сферою метафізики вважають «Боже мислення (Святий Дух), включаючи все непідвладне людським відчуттям, усе, що перебуває поза земним досвідом» (12). Метафізика завжди шукала й шукає трансцендентного, тобто «всього того, що виходить за межі чуттєвого досвіду, емпіричного пізнання світу» (13, 694). Французький філософ-інтуїтивіст А.Бергсон, порівнюючи всі дефініції метафізики, говорив про їх спільну доміную – ймовірність абсолютного пізнання світу в зв'язку з тим, що «метафізика прагне інтуїції і може досягнути її» (14, 77). Отже, метафізика охоплює широкі сфери буття – чуттєві й надчуттєві (реальне буття і божественне), що в художніх текстах визначає два змістові плани – профанний і сакральний.

У контексті мови про метафізичну поезію літературознавці переважно говорять про актуалізацію письменниками філософських універсалій, що реалізуються в художньому тексті в таких ключових темах, як стосунки Бога і Людини, Віра, Смерть, Час, Кохання, тобто про художню репрезентацію «вічних питань», котрі розв'язуються різними авторами індивідуально, із врахуванням зв'язку з філософсько-мистецькими тенденціями.

В українській літературі метафізичні аспекти поезії пов'язують насамперед із творчістю репрезентантів барокової традиції. Одним із перших «чистих» метафізиків вважають Л.Барановича. У своїх проповідях і художніх текстах він прагнув довести, що «фізична сила без духовного підґрунтя нічого не варта і що, навчившись переконувати мечем, його войовничі сучасники повинні оволодіти також мистецтвом миролюбності, силою християнського смирення, вмінням перемагати любов'ю й словом Божим» (4, 4). Метафізичне мислення представників пізнього українського бароко позначене рисами дуалістичної концепції, що особливо помітна у світобаченні й світовідтворенні Г.Сковороди. Еміграційний філософ Д.Козій співвідносить метафізичну природу текстів (художніх і філософських) давньоукраїнського мислителя з філософськими засадами пізнання світу й самопізнання, котрі «ведуть

від розкриття духовних глибин людини до трансцендентних глибин буття» (15, 483). Зазвичай метафізична природа художнього твору корелює з духовним «центром» буття, на чому неодноразово наголошував Г.Сковорода. Він, зокрема, стверджував, що досягнути духовної сфери буття означає стати «вище над усіма стихіями, вище від самого нашого сонця» («Бесіда»), сягнути першоджерел, тобто «безпочаткового початку» («Розмова п'яти...»). Метафізичне ототожнюється мислителем із божественним, вічним, нетлінним (безсмертним).

Сьогодні дослідники ведуть мову про «наявність прямих зв'язків між поезією XVII і XX ст., про «безперервність певних традицій метафізичної поезії, серед них – прагнення до максимально повного й разом з тим лаконічного відтворення «думки в образі», пошуків «вербальних еквівалентів» для вираження складних душевних станів і переживань», прагнення відтворити недоступну істину в уяві за допомогою «наближень», «відбитків», «уподібнень» (1, 125). Домінантною рисою метафізичної поезії є усвідомлення вищої єдності всіх форм буття з його «невпійманною основою». Протилежно до дискурсивно-логічного мислення, метафізичні тексти оприявнюють трансцендентне художнє мислення, що переходить у площину «поза межого, ноуменального» (В.Ерн). Поети-метафізики зазвичай послуговуються ноематичними універсалами. Об'єктом художнього осмислення в їхній творчості переважно стає «символічний тайнообразний» (Г.Сковорода) світ, його містичне тлумачення.

Сутнісним аспектом метафізичної поезії є містицизм, що актуалізує в репрезентантів цієї лінії мотиви профетизму, провидіння тощо. Суть і завдання містики в творчості письменника пояснює Д.Чижевський. У спеціальній праці «Філософія Сковороди» він, зокрема, підкреслює: «Єство містики – в практичній сфері й полягає в науці про цю або ту форму виходу людини поза межі її власного єства та зближення її – в цій або тій формі – до божественного буття: споглядання Бога, життя з Богом, з'єднання з Богом, «обоження» є формою такого зближення» (16, 455). Містика є свого роду суб'єктивним переживанням божественного, органічним злиттям «Я-суб'єкта» з об'єктивністю Бога. Містичному відводиться особлива роль у метафізичному мисленні як прозорінню сутностей буття. Отже, можна говорити про Бога як основну метафізичну універсалу, бо метафізика «завжди шукала й шукає трансцендентного, вона – закамфльована віра в Бога, проба раціонального доведення Його існування» (9, 66).

Одним із інтерпретаційних рівнів метафізичних універсалій є активне осмислення проблеми «переходу людини від буття есенціального до буття екзистенційного, де особистість постійно буде стояти перед вибором життя чи смерті» (17, 68). Невипадково поети-метафізики часто звертаються до містерії життя і смерті. Найфункціональнішими мотивами метафізичної лірики вважають «мотив несталості і швидкоплинності земного життя, осудження мирських спокус і розкошей, неминучості смерті, рівності перед нею всіх; елегійні роздуми про добро і зло тощо» (18, 31). Для національного українського світу віддавна й понині його іманентним компонентом завжди виступав «трагічний хаос матеріалу доби» (Ю.Лаврінченко). З цієї причини національна лінія метафізичної поезії, з огляду на історичну та мистецьку традицію, супроводжується ідеологічними маркерами тексту й характеризується толеруванням сакрального та профанного начал художньо-філософського осмислення буття. Поети, творчість яких генетично й типологічно пов'язана з метафізичним дискурсом, витворили власну формулу структурування художньої картини світу – «синтез емпірично-метафізичного українського світу як цілісності» (19, 18). За відмінності й варіативності формальних шляхів реалізації метафізичних універсалій, індивідуальних авторських версій інтерпретації метафізичної проблематики, в кожному конкретному випадку стабільною залишається така риса метафізичного тексту, як багатощарова глибина підтексту, що корелює з «вічними» питаннями буття, його універсальними аспектами.

Осмислюючи абстрактно-філософські універсалиї (Бог, Час, Вічність, Смерть тощо), письменники-метафізики так чи інакше вводять суб'єкт своєї творчості в русло мірила людської сутності («велич духу чи його відсутність»). Шляхи та способи реалізації цих універсалій визначаються переважно соціокультурними особливостями буття, кардинальною переорієнтацією на нові морально-етичні та естетичні координати, ініціюються радикальними змінами системи цінностей тощо. В метафізичному творі проблеми естетичного характеру невіддільні від світоглядно-філософських. Метафізичні універсалиї переводяться у ранг художніх тем унаслідок осмислення та естетичного освоєння («омовлення») дійсності кожним митцем індивідуально. Осягнення авторської моделі світу письменників, творчість яких репрезентативна з погляду художньої реалізації метафізичної проблематики, становить перспективний напрям дослідження феномена філософської лірики як універсального й естетично самодостатнього явища.

1. Рязанцева Т. Трансформація тем і мотивів метафізичної поезії в літературі XX століття // Сучасність. – 2002. – № 3.
2. Елиот Т. Поэты-метафизики // Литературное обозрение. – 1997. – №5.
3. Макаров А. Иррациональные мотивы украинского барокко // Слово і час. – 1991. – № 7.

4. Макаров А. Світоч барокової культури // Слово і час. – 1993. – № 10.
5. Рязанцева Т. Концептизм як напрям метафізичної поезії в літературі Європи доби Барока. – К., 1995.
6. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
7. Гізель І. Метафізичний трактат // Україна: Філософський спадок століть: Хроніка. – К., 2000. – Вип. 37-38.
8. Корет Э. Основы метафизики. – К., 1998.
9. Ушкалов Л. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди на тлі українського барокового богомислення. – Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1999. – Т.8.
10. Скарга Б. Кілька слів на захист метафізики // Філософська думка. – 2005. – № 3.
11. Геник-Березовська З. Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм. – К., 2000.
12. Шевчук Вал. Заповіти, на які чекає світ // Літературна Україна. – 2007. – 20 вересня.
13. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.
14. Бергсон А. Вступ до метафізики: Фрагменти // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 2001.
15. Козій Д. Три аспекти самопізнання у Сковороди // Україна: Філософський спадок століть: Хроніка. – К., 2000. – Вип.39-40.
16. Чижевський Д. Філософія Г.Сковороди // Україна: Філософський спадок століть: Хроніка. – К., 2000. – Вип. 39-40.
17. Дрозд Л. Смысловое наполнение образа Иисуса Христа в поэтов «празькой школы» // Дивослово. – 2005. – № 8.
18. Крекотень В., Криса Б., Сулима М. Українська поезія ХУІІ ст. в контексті слов'янського бароко. – К., 1993.
19. Пахаренко В. «Великий льох»: національна ідея, історіософія, метафізичний контекст // Слово і час. – 2001. – №3.